

Krsto Š. KILIBARDA*

O EKOLOŠKOM MORALU

Za socijalistički humanizam kažemo da je realan, aktivistički, radikaln, borben, dosledan, autonoman. Upravo da bi bio takav, on mora da obuhvati i moralnu problematiku zaštite i unapređenja čovjekove sredine. On ne bi bio realan i konkretan ako ne bi obuhvatio konkretne uslove života i rada radnih ljudi i građana, njihovu radnu, prirodnu i životnu sredinu; on ne bi bio dosljedan, autonoman, borben ako ne bi obezbjeđivao ljudsko dostojanstvo u čovjekovoj sredini; najzad, on ne bi bio humanizam ako ne bi obuhvatio i humanizaciju čovjekove sredine.

Proces ostvarivanja socijalističkog humanizma u čovjekovoj sredini, njeno sadašnje stanje, čovjekova ekološka aktivnost, pasivnost i svijest, ekološka teorija i praksa, – pokazuju aktuelnost i značaj sadržaja ekološkog morala i svijesti. Tako o ekološkom moralu govori harmonija i disharmonija vrijednosti, sklad i nesklad ekološkog ponašanja i znanja, ekološke moralne odgovornosti i neodgovornosti, moralno-ekološko vrednovanje, o čemu će ovdje biti ukratko riječi.

O moralu, uključujući i ekološki moral, sve se češće čuje kritička riječ i u Crnoj Gori.¹⁾ Tako, na primjer, od 3 247 anketiranih iz Crne Gore (za tri godine ispred istraživanja) 9% je kritikovalo (preko SSRN i sindikata) postojeću moralnu praksu.

1. *Harmonija i disharmonija vrijednosti.* Vrijednosti nijesu nikakve metafizičke suštine odvojene od stvarnosti, od realnih sadržaja čovjekova rada i života. Socijalistička humanizacija, socijalistički moral, pretpostavljaju harmoniju vrijednosti, stvaralačku harmoniju ekonomskih, ekoloških, moralnih, političkih, estetskih itd. vrijednosti. Na sadašnjem stepenu razvoja našeg društva vidi-

* Dr Krsto Š. Kilibarda, red. prof. Univerziteta u Beogradu.

¹⁾ Ovaj tekst je pisan na osnovu istraživanja koje je autor vodio u SR Crnoj Gori i SR Srbiji.

mo pored harmonije i brojne vidove i primjere disharmonije vrijednosti. O tome govore mnoge činjenice: nerazvijena socio-ekološka kulturna planiranja, sadržaji ponašanja i svijesti u kojima je potisnuta ekološka komponenta, itd. O disharmoniji pomenutih vrijednosti govore brojni primjeri stihijne, ekološki neosmišljene, urbanizacije i industrijalizacije. Takvi su primjeri neodgovorne izgradnje fabrika prljave tehnologije na periferiji naselja ili u njemu samom, kamenolomi i mljevenje kamena, bez potrebne zaštite, neposredno uz naselja (ponekad i turističkog), dvojni moral određenih poljoprivrednih proizvođača, ulice bez trotoara, razni vidovi zagađenosti vazduha, vode, hrane i slično. Ponekad se već i na prvi pogled može vidjeti niska sociološka kultura, nizak ekološki moral, ekološki pogrešne odluke, nedostatak ekološkog osmišljavanja, kao u slučajevima kada prašina, na primjer, iz cementare ili kamenoloma ugrožava okolinu.

2. *Sklad i nesklad ekološkog ponašanja i znanja.* Znanje i svijest su pretpostavke i komponente moralnosti uopšte, pa i ekološke. U komponente i pretpostavke moralnosti spadaju i emocije i volja. Poznato je da svijest, emocije i volja mogu biti u skladu, ali i u neskladu. Nema sumnje da postoji sklad i međuzavisnost između ekološkog ponašanja i znanja. O tome govore mnoga ekološki uspjela rješenja sagledana u uslovima svoga nastanka. Ali postoji i nesklad između ponašanja i znanja, između ponašanja i svijesti. Između ostalog o tome govori činjenica da se neki ljudi ponašaju suprotno svom znanju i svijesti. Tako, na primjer, neki poljoprivredni proizvođači znaju štetne posledice prekomjerne upotrebe hemikalija, ali ih ipak prekomjerno i neodgovorno upotrebljavaju iz sebičnih ekonomskih interesa. Neki od njih, na jednoj strani imaju njivu ili deo njive na kojoj proizvode za sebe, odnosno svoju porodicu, odnoseći se odgovorno prema korišćenju hemikalija, i, na drugoj strani ostale poljoprivredne površine na kojima se sa manje pažnje koriste hemikalije i na kojima se proizvodi za tržište. To je specifični dvojni moral homo duplexa. Ovdje može doći do višestrukog dijeljenja ličnosti, što se može manifestovati kroz sljedeće vidove:²⁾ proizvodnju poljoprivrednih proizvoda za vlastitu upotrebu, u kojoj se propisno koriste hemikalije, 2) proizvodnju za širu rodbinu i poznanike, sa manjom odgovornošću upotrebe hemikalija, i 3) proizvodnju za nepoznatog kupca, sa niskim stepenom odgovornosti upotrebe hemikalija.

Uzroci nesklada ekonomskih, ekoloških, moralnih, političkih i drugih vrijednosti su brojni. Motivi odstupanja od znanja i normi takođe mogu biti različiti. Ipak, ti motivi izgleda da su najčešće ekonomskog karaktera, da često ekonomski interesi i vrijednosti potiskuju ekološke, iako su, dugoročnije gledano, česte mogućnosti njihovog sklada i usklađivanja.

Ima pokazatelja koji govore o svijesti mnogih ljudi po kojoj odnos prema hrani predstavlja značajan činilac morala. Od anketiranih poljoprivrednih stručnjaka iz Agrokombinata „13 juli” (Titograd) 82% smatraju da moral proizvođača treba mjeriti i time da li štete ili unapređuju čovjekovu hranu. Slični rezultati su dobijeni i u odre-

đenim organizacijama udruženog rada u Beogradu i G. Milanovcu. Od 708 anketiranih 84% izjavljuje da moral ljudi treba mjeriti i time da li štete i unapređuju čovjekovu hranu. Dakle, radi se o svijesti koja pomenuti odnos prema ljudskoj hrani uzima kao moralnu sadržinu.

3. *Ekološke moralne odgovornosti.* U aktuelna pitanja ekološkog morala spadaju ekološke moralne odgovornosti. Jedna od pretpostavki socijalističkog humanizma i samoupravljanja na socijalističkim osnovama jeste da radni ljudi i građani budu subjekti odgovornosti. To se odnosi i na moralno-ekološke odgovornosti. Evo nekih od tih sadržaja.

Iako ima pokazatelja razvoja ekološke moralne odgovornosti i svijesti o njoj, istraživanja ukazuju da znatan broj ljudi nema svijesti o vlastitoj odgovornosti ni onda kada ona vidno objektivno postoji. O tome govore oni radni ljudi i građani koji se smatraju neodgovornim, na primjer, za čistoću ulice, naselja, zemljišta, hrane, vode i slično, iako su objektivno odgovorni. Na pitanje da li su lično odgovorni za čistoću vazduha, anketirani iz Beograda odgovorili su:

smatra se odgovornim	22%
ne smatra se odgovornim	71%
ne zna	7%

Pri tome, treba imati u vidu da u uslovima socijalističkog samoupravljanja (ako se zasniva na socijalističkom humanizmu) i na njemu podruštvljene politike, moralna odgovornost nije samo u tome da li lično zagađuje, već izvjesna odgovornost postoji za građanina i onda ako on pasivno posmatra zagađivanje čovjekove sredine od strane drugih zagađivača, a objektivno bi mogao da ga spriječi ili da ga smanji.

Utvrđivanje ekološko-moralne odgovornosti. I u oblasti čovjekove sredine brojni su vidovi neodgovornosti, tako da se postavlja kao vrlo aktuelno i značajno pitanje utvrđivanja nosilaca odgovornosti i preduzimanja sankcija prema neodgovornima. Ne samo radi sankcija koje treba s pravom preduzeti, već i radi značaja za razvoj ekološke aktivnosti u svijesti, radi razvoja ekološkog morala.

Brojne činjenice ukazuju da nema adekvatnog pozivanja na odgovornost za stanje čovjekove sredine. Mnogi pokazuju i svijest o tome dajući niske ocjene stanju utvrđivanja i pozivanja na odgovornost. Tako, na primjer, preko polovine anketiranih iz Beograda i G. Milanovca daje nepovoljne ocjene stanju pozivanja na odgovornost neodgovornih u proizvodnji i prometu hrane (34% ocjenjuje ocjenom „nikakav”, a 36% ocjenom „slab”).

Na putu utvrđivanja ekološke odgovornosti, ne samo pravne već i moralne, postoji više raznih činilaca koji to usporavaju, a ponekad i sprečavaju, pa i spriječe. Naravno, usporavanje i sprečavanje utvrđivanja odgovornosti, manje ili više, zavisi od količine i prirode društvene moći i uticaja, jer za moćne često nije lako utvrditi odgovornost. O ovome govori i 50% anketiranih iz Beograda (iz agroindustrijskog kompleksa i iz oblasti rada neposredno vezane za proizvodnju hrane), koji izjavljuju da ne smiju da kritikuju

određene uticajne ljude odgovorne za zagađenje hrane. Ovo ukazuje na dijalektičku povezanost demokratizacije i ekologizacije. Moć i uticaj moćnih dobrim dijelom se i mjeri time koliko se mogu uspješno suprotstaviti utvrđivanju odgovornosti. Naravno i ovdje društvena moć može da potiče kako od formalne tako i od neformalne strukture. Tako je određena struktura društvene moći usporavala i sprečavala utvrđivanje odgovornosti za određene ekološki promašene investicije, za ozbiljno ugrožavane čovjekove sredine. To se čini na razne načine. Između ostalog, zastrašivanjem, prikrivanjem samovolje samoupravljanjem, hijerarhijom, zaklanjanjem iza kvazi stručnih mišljenja, neprincipijelnom povezanošću političara i stručnjaka itd.

Griža savjesti kao specifična moralno-ekološka sankcija. Griža savjesti i u ovoj oblasti može da bude izraz razvijene moralne svijesti i samosvijesti, kada se radi o kajanju za neispunjenje moralno-ekološke dužnosti. Ako se sudi na osnovu vlastitih izjava anketiranih radnih ljudi i građana, onda se vidi da nije mali broj onih koji se kaju zbog nedovoljne aktivnosti u zaštiti i unapređenju čovjekove sredine. Na primjer², mnogi anketirani izjavljuju da se kaju što nijesu bili aktivniji u sprečavanju zagađenosti određenih sadržaja čovjekove sredine.

Činioci koji su ih spriječili da se angažuju su prilično različiti, pogotovo kada se procjenjuju sa moralnog stanovišta. O tome govore razlike u činiocima zbog kojih je izostala aktivnost zbog koje se kaju, a kreću se između nesigurnosti šta je dozvoljeno, a šta nije, s jedne strane, i prepuštanja odlučivanja drugima iz oportunizma i slično, s druge strane. I tako dalje.

Prebacivanje i sakrivanje odgovornosti. I ovo spada u značajna i aktuelna pitanja ekološkog morala. Pojavu prebacivanja i sakrivanja odgovornosti imamo u svim oblastima društva, pa i u oblasti o kojoj je riječ. Tako, na primjer, čujemo kako proizvođači hrane prebacuju određene ekološke odgovornosti na stručnjake, ali i obrnuto. Kada se radi o ekološkim promašajima u urbanizaciji, poznati su pokušaji prebacivanja odgovornosti stručnjaka na političare, ali i političara na stručnjake. Slično je i u industrijalizaciji kada o promašenim fabrikama političari i stručnjaci pokušavaju da jedni na druge prebace odgovornost. Neke od takvih fabrika nose i naziv „političke fabrike”, što se htjelo reći da su djelo jednostrane politike.

Ove pojave aktueliziraju pitanja pravnog i moralnog regulisanja odgovornosti, utvrđivanja odgovornosti, razvoja profesionalne etike kao i etike politika i političara itd. Kada nijesu na zadovoljavajući način riješena navedena i slična pitanja, dolazi do složenih situacija prilikom izbora alternativa, odlučivanja pod uticajem

²) Na primjer, 52% anketiranih iz Beograda i G. Milanovca izjavljuju da su se mnogo puta kajali što se nijesu suprotstavljali onima koji su zagađivali proizvodnju i promet čovjekove hrane.

odnosa snaga, ograničenih mogućnosti sagledavanja razrješenja suprotnosti i slično.

Ima pokazatelja koji govore da u ekonomskoj krizi dolazi do pada odgovornosti u zaštiti čovjekove sredine. U tim uslovima prodaje se na tržištu i roba lošeg kvaliteta. Mnogi postaju svjesni pomenute neodgovornosti, o čemu govori i 74% anketiranih iz Beograda i Gornjeg Milanovca koji izjavljuju da slabi odgovornost na zaštiti i unapređenju čovjekove hrane u toku poslednjih pet godina. Ipak, većina nije pesimistički orijentisana, o čemu govori 68% anketiranih koji izjavljuju da u narednom periodu očekuju veću odgovornost u zaštiti i unapređenju čovjekove hrane. Jedan od puteva podizanja odgovornosti za čovjekovu sredinu (između mnogih od kojih zavisi i izlazak iz krize) jeste i podizanje kvaliteta sankcija i sankcijske politike, adekvatnija i potpunija primjena sankcija ne samo pravne nego i moralne prirode. Izgleda da bi se u tome imala značajna podrška radnih ljudi i građana. O tome govori i 87% anketiranih u Beogradu koji izjavljuju da bi podržali predlog da se strožije kažnjavaju kršioci normi³⁾ zaštite i unapređenja čovjekove sredine.

4. *Moralno-ekološka vrednovanja.* Jedan od vidova ispoljavanja ekološkog morala jeste i ekološko-moralno vrednovanje. Istraživanja ukazuju da izvjestan broj radnih ljudi i građana ne pokazuje razvijenu svijest o ocjeni društvenog značaja određenih ekoloških aktivnosti. Tako, na primjer, ima radnih ljudi i građana koji nisko vrednuju (ocjenama „nikakav” ili „slab”) društveni značaj hemijske i bakteriološke kontrole vode i hrane. Slično je i sa nekim rješenjima određenih pitanja urbanizacije i industrijalizacije. Evo, na primjer, kako ocjenjuju društveni značaj kontrole uzoraka hrane anketirani iz Beograda:

1. nikakav	17%
2. slab	11%
3. osrednji	14%
4. veliki	11%
5. vrlo veliki	31%

Navedeni i slični rezultati dobijeni istraživanjem ukazuju na veliku heterogenost u ovom ipak značajnom pitanju i pokazatelju ekološke svijesti. Dalje traganje pokazuje da izvjesni radni ljudi i građani ne vide društveni značaj pomenute aktivnosti zato što se njihovi rezultati ne koriste u praksi, ne primjenjuju se dovoljno za zaštitu i unapređenje čovjekove sredine.

5. *Savremena ekološka etika je etika aktivnosti.* Nju čine djelatnosti, prakse, iako se, naravno, bavi i teorijom, normama i sličnim. U tom pravcu je i poznata Marksova misao da su filozofi do sada

³⁾ Na pitanje da li bi podržali predlog da se strožije kažnjavaju kršioci normi zaštite i unapređenja čovjekove sredine, dobijeni su sledeći odgovori: da 87%, ne 7%, ne za 5%.

svijet objašnjavali, a da ga treba mijenjati. To ne znači da trebamo da budemo zadovoljni normama, da trebamo biti zadovoljni njihovim kvalitetom.

Socijalističko samoupravljanje, u mjeri u kojoj ostvaruju principe socijalističkog humanizma, otvara mogućnost i socijalne prostore za razvoj ekoloških aktivnosti, njihovo vrednovanje, usmjerenje, dovođenje do rezultata itd. Na sadašnjem stepenu razvoja našega društva dolaze do izražaja određene ekološke inicijative radnih ljudi i građana. Od ukupno 3.247 anketiranih radnih ljudi i građana u Crnoj Gori 15% je dalo predloge za unapređenje čovjekove sredine preko SSRN i sindikalne organizacije za tri godine ispred istraživanja. Ipak su rijetke inicijative od većeg značaja i zahvata zaštite i unapređivanja čovjekove sredine. Neostvarivanje inicijativa i teškoće u njihovom ostvarivanju često djeluju demotivišuće.

O ekološkom moralu govore, pored raznih vidova aktivnosti, pojave pasivizacije i oportunitizma, čekanje na aktivnosti drugih, dirigovane inicijative i slično.

6. *Degradacija čovjekove sredine kao ponižavanje ljudskog dostojanstva.* Iz svega proizilazi da svaka ne samo lokacija fabrike već i kvalitet ulice, kuće, trotoar, saobraćajnica, park, trg i slično govore o vrijednostima, govore da li se čovjek cijeni ili ne cijeni, koliko se cijeni itd. Degradacija čovjekove sredine predstavlja vid ponižavanja ljudskog dostojanstva, kao što zaštita i unapređenje čovjekove sredine vodi afirmacija ljudskog dostojanstva.

Na sadašnjem stepenu razvoja društva i radnih ljudi i građana kao subjekata ima pojava i neodgovornog zadovoljstva degradiranim čovjekovom sredinom⁴⁾ i prekomjernog prilagođavanja uslovima koji nijesu na nivou ljudskog dostojanstva. S druge strane, u porastu je broj radnih ljudi i građana koji izražavaju odgovorno nezadovoljstvo stanjem čovjekove sredine. Od anketiranih u Beogradu 78% izražava nezadovoljstvo stanjem čistoća vazduha, 77% stanjem čistoće ulice na području svoga grada (van svoje mesne zajednice za koju su posebno odgovorili). Tako dolazimo do vrlo značajnog društvenog pitanja kako stvaralački usmjeriti to nezadovoljstvo u pravcu unapređenja čovjekove sredine i afirmacije ljudskog dostojanstva.

Ako se pođe od principa socijalističkog humanizma, ljudsko dostojanstvo je poniženo ne samo onome kojemu je sredina zagađena već i onoga ko zagađuje. Kao što je po Marks i Engelsu sloboda svakog pojedinca uslov slobode svih, može se reći i za ljudsko dostojanstvo da je dostojanstvo svakog uslov dostojanstva svih. Ali, na sadašnjem stepenu razvoja društva i humanizacije odnosa između ljudi, mnogi zagađivači ne doživljavaju snižavanje vlastitog dostojanstva time što zagađuju čovjekovu sredinu drugom čovjeku. Prema takvim moralne osude često ostaju bez efekta.

⁴⁾ Pomenuto istraživanje u Beogradu pokazalo je da izvjesni građani izjavljuju da su zadovoljni, na primer, čistoćom ulice, vazduha, zemljišta u svojoj mjesnoj zajednici iako su zagađeni.

7. *Društvene osnove.* Razlike, suprotnosti i protivurječnosti u društvenom biću dolaze do izražaja i u ekološkom moralu. To se naročito vidi iz suprotnosti ekonomskih i ekoloških interesa, iz čistog pada ekoloških vrijednosti u sudaru sa ekonomskim, pa i onda kada se nazire njihov sklad u bližoj budućnosti. Na ekološke odluke utiče suprotnost između samoupravnih i nesamoupravnih snaga, što se, na primjer, manifestuje i u podvajanju ličnosti radnih ljudi i građana, kao što je glasanje za predlog rukovodilaca ili stručnjaka, iako se smatra da je drukčije trebalo glasati, itd.

Istraživanja ukazuju da radni ljudi i građani postaju svjesni velikih razlika koje postoje u našem društvu u pogledu životnih orijentacija. O tome govore 73% anketiranih iz Beograda koji izjavljuju da postoji velika razlika u životnim orijentacijama među našim građanima (svega 6% ne slaže se sa tom tvrdnjom, a 20% odgovara da ne zna).

Za objašnjenje niza pojava ekološkog morala potrebno je saznati razlike i suprotnosti između formalne i neformalne strukture. O tome govore i vidovi i primjeri besprincipijelnog uzajamnog podržavanja članova klike i onda kada znaju da nijesu u pravu.

Razlike i suprotnosti između socijalističkog, birokratsko-hijerarhijskog, malograđanskog, klikaškog, tradicionalnog, snobovskog, i sličnih morala i mentaliteta – dolaze do izražaja i u ekološkom moralu.

8. *Uloga nauke.* U pomenutim okvirima treba sagledati i ulogu nauke, pa i etike, uključujući i ekološku etiku.

Nauka može da bude značajan činilac uspostavljanja harmonije ekonomskih, ekoloških, moralnih, pravnih, estetskih i drugih vrijednosti. Ona može da doprinese razvoju moralno-ekološke odgovornosti i svijesti o njoj, utvrđivanju odgovornosti i ostvarivanju sankcije moralne prirode. Nauka doprinosi razvoju ekološke aktivnosti pa i razvoju ekološke etike između ostalog i kao etike ekološke aktivnosti. Ona doprinosi sagledavanju društvenih suprotnosti i mogućnosti njihovog razrješavanja u pravcu zaštite i unapređenja čovjekove sredine i na tim osnovama afirmacija ljudskog dostojanstva i ekološkog morala.

U svijesti znatnog broja radnih ljudi i građana nauka i naučna istraživanja predstavljaju značajan činilac zaštite i unapređenja čovjekove sredine. Tako, na primjer, anketirani iz PKB, PIK „Takovo”, Poljoprivrednog fakulteta Zemun, inspektori Beograda, prodavci „Banovog Brda” dali su sledeće odgovore na pitanje da li zaštita i unapređenje čovjekove sredine zavisi od naučnih istraživanja:

ni malo	3%
malo	5%
osrednje	13%
mnogo	30%
vrlo mnogo	47%
ne zna	2%

Koliko će nauka biti činilac zaštite i unapređenja čovjekove sredine, zavisi ne samo od značaja rezultata koje postiže, već i od sposobnosti, spremnosti, mogućnosti subjektivnih snaga za adekvatnu stvaralačku primjenu.

Krsto Š. KILIBARDA

ON ECOLOGICAL MORALITY

Summary

The steadiness, reality, consistence, combativeness of the socialist humanism of our society depend, inter alia, also from the fact whether and to what degree it protects and promotes the human environment. The research lead by the author in the Socialist Republic of Montenegro and the Socialist Republic of Serbia shows a harmony and disharmony of values, a harmony and disharmony between ecological knowledge and behaviour, problems in the development of consciousness and responsibility, contrasts in the field of ecological-moral valuation, etc. All this deals with the differences and contrasts in the field of ecological morality conditioned by the differences and contrasts in the social creature.